

HANA ŘEHULKOVÁ

LITERATURA A POZNÁNÍ

*Z toho, že život je jedna věc a literatura druhá,
vyplývá pouze to, že život není literatura,
ale nevyplývá z toho,
že mezi nimi nemůže být vzájemná součinnost.
M. M. Bachtin*

Může být krásná literatura zdrojem poznání? Tato otázka, ležící na poli epistemologie i axiologie, je předmětem tázání estetiků a filozofů. Základní diskuze pramení ze vzájemně rozporných tvrzení, která na jedné straně podporují intuitivní předpoklad, že hodnota děl krásné literatury se nevyčerpává pouze jako zdroj krásy a rozptýlení, na straně druhé je však více než problematické tvrdit, že by se tvrzení obsažená ve fiktivních vyprávěních mohla relevantně vztahovat k aktuálnímu světu. Zastánci prvního přístupu bývají označováni jako obhájci kognitivismu – teorie, která hodnotu literárního díla nachází v kognitivním zisku, tedy ve specifickém druhu znalosti, jež nám literatura přináší, a to i přesto, že nemusí sdělovat poznatky podstatně nové.

Základní teze kognitivismu v umění reprezentuje myšlenku, že míra hodnoty uměleckého díla je přímo úměrná míře poznání, kterou přináší. Nejedná se tedy o teorii aspirující na řešení otázky o podstatě umění, nýbrž o názor, představující v estetice normativní teorii hodnoty uměleckého díla. Jinými slovy: čím více poznání umělecké dílo přináší, tím je hodnotnější. Principiálně tak kognitivismus v estetice nabízí pomyslný etalon kvality uměleckých děl. V rámci kognitivistické teorie umění je role literatury výjimečná, protože je chápána jako takový druh umělecké produkce, u níž lze kognitivní zisk razantně deklarovat. Mnohem obtížněji by tento přístup byl ospravedlnován v kontextu hudby a výtvarného umění, výrazně obtížněji pak například ve vztahu k architektuře či jevištním druhům umění. Také z tohoto důvodu zůstaneme na poli literatury.

Cílem naší studie je představení dvou základních vzájemně neslučitelných přístupů ke kognitivismu v estetice a literatuře, přičemž jeden poskytuje argumenty podporující tuto teorii, druhý uvádí možné protiargumenty. Jako zastánce kognitivistického přístupu bude představen Gordon Graham, který svá stanoviska představil např. v článku *Aesthetic Cognitivism and the Literary Arts*.¹ Jako odpůrce literárního kognitivismu pak vystoupil Jerome Stolnitz v dodnes významném příspěvku *On the Cognitive Triviality of Art*.²

Pro vztah mezi uměním a epistemologií zavádí David Novitz pojem „uměleckého poznání“, které charakterizuje na třech úrovních: 1. četbou literárních děl získáváme znalosti o díle a jeho světě, 2. osvojujeme si adekvátní emocionální prožitky, kterými nás literární dílo provází, 3. získáváme rovněž poznatky o našem světě, ke kterému se tak či onak literární dílo vztahuje.³ Klíčovým problémem zůstává způsob, jakým se umělecké poznání vztahuje k poznáním jiného druhu, k poznáním mimo-uměleckým, a jakými specifickými vlastnostmi se umělecké poznání vyznačuje. V rámci Novitzova rozlišení uměleckého poznání tak směřujeme především k otázkám z oblasti třetího druhu uměleckého poznání. Právě na základě odlišného přístupu k významu pojmu umělecké poznání se rozcházejí dvě základní linie literárního kognitivismu, reprezentované srovnávanými autory. Graham považuje umělecké poznání za svébytný zdroj znalosti, charakterizovaný jako „porozumění lidské zkušenosti“, zatímco Stolnitz nenachází v poznacích získaných z literárních děl nic kognitivně nového (mluví dokonce o kognitivní trivialitě literárních děl), co by zakládalo samostatnou kategorii uměleckého poznání, ale ztotožňuje poznání z literárních děl s „obecnými pravdami o životě“.

Srovnajme pro ilustraci výchozí argumenty Grahamova a Stolnitzova přístupu. Grahamův argument o kognitivní hodnotě umění lze jednoduše formulovat následovně: Reprezentuje-li literatura lidskou zkušenost, pak četbou literárních děl získáváme porozumění této zkušenosti, přičemž porozumění je druh poznání. Na základě těchto premis lze formulovat závěr, že literatura přináší poznání.⁴

Závěr Stolnitzova protiargumentu podporujícího kognitivní trivialitu literárních děl stojí na premisách vyjádřených v posloupnosti: Literatura re-

¹ G. Graham, *Aesthetic Cognitivism and the Literary Arts*, *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 30, No. 1, Spring 1996.

² J. Stolnitz, *On the Cognitive Triviality of Art*, in P. Lamarque – S. H. Olsen (ed.), *Aesthetics and the Philosophy of Art*, Oxford: Blackwell Publishing 2004.

³ D. Novitz, *Knowledge, Fiction, and Imagination*, Philadelphia 1987.

⁴ Premisy: 1. Literatura reprezentuje lidskou zkušenost; 2. četbou literárních děl získáváme porozumění lidské zkušenosti; 3. porozumění lidské zkušenosti je druhem poznání. Závěr: Literatura je zdrojem poznání.

prezentuje umělecké pravdy, které jsou totožné s obecnými pravdami (např. krást je špatné). Tyto obecné pravdy však známe z každodenního života a předcházejí tedy vnímání umění. Cokoliv ale pouze opakuje již poznané, je kognitivně triviální a literatura se právě takového opakování dopouští. Dle Stolnitze lze tedy literaturu prohlásit za kognitivně triviální.⁵

Grahamova teorie literárního kognitivismu

Podle Grahama nejsou nejvýznamnější umělecká díla jen zábavná nebo krásná, ale v jistém smyslu přispívají k porozumění naší zkušenosti. Specifikum uměleckého poznávání vidí Graham ve vzájemném vztahu formy a obsahu, tedy nejen toho, co literární dílo říká, ale také jak to říká. Vztah formy a obsahu přitom chápe jako nutnou podmínku literárního díla. Obsah sdělení románů, povídek i básní by pravděpodobně mohl být vyjádřen jakoukoliv jinou formou, byť možná méně krásnou. Jinak řečeno, myšlenku díla lze vyjádřit i mimoliterárně. Podle Grahama tedy musí být především literární forma zdrojem uměleckého poznání, jakkoliv je informační sdělení nesené obsahem. Tento zdroj vidí v prostředcích literárního jazyka, jakými jsou metafora, přirovnání, analogie atd., které umožňují expresivní vyjádření obsahu literárního díla a tím usnadňují její porozumění. Dochází zde tedy k naplnění učení *non nova, sed nove* – literární dílo nesděluje něco nového, ale sděluje to nově. Tento důsledek vyplývá ze vzájemného vztahu formy a obsahu, kdy podle Grahama je umělecké poznání podmíněné vzájemným vztahem formy a obsahu. Literární dílo pak nesděluje sice nic obsahově nového, ale sděluje již známé nově, tedy prostřednictvím nové formy. Zdrojem uměleckého poznání je tedy forma.

Je-li forma literárního díla zdrojem specifického poznání, které umění zprostředkovává, pak právě jedinečné uspořádání a způsob vyjádření je hledanou kognitivní hodnotou formulující myšlenky například o síle lásky v Shakespearových sonetech nebo o významu učnosti v Popeových básních. Nejde o to, že bychom dříve neznali význam lásky nebo nevěděli o důležitosti vzdělanosti, ale že je tato znalost skrze literární díla aktualizována, intenzivně a naléhavě připomínána. V novém zpracování známé skutečnosti se skrývá nový způsob poznání této skutečnosti, který je podle Grahama roven jedinečnému kognitivnímu zisku.

⁵ Premisy: 1. Literatura reprezentuje umělecké pravdy; 2. umělecké pravdy jsou totožné s obecnými pravdami (např. krást je špatné); 3. obecné pravdy známe z každodenního života a jejich znalost předchází vnímání umění; 4. cokoliv pouze opakuje již poznané, je kognitivně triviální; 5. literatura opakuje již poznané. Závěr: Literatura je kognitivně triviální.

Předmětem uměleckého poznání je podle Grahama lidská zkušenost. Vychází z předpokladu, že všechna literární díla se tak či onak vztahují k lidské existenci. Graham tvrdí, že zatímco předmětem vědeckého poznání je přirozený svět, předmětem uměleckého poznání je vždy lidská existence. Právě prostřednictvím sdílení lidské existence je možné poznání lidské zkušenosti nejen v tom, „jaká je“, ale také „jak je vnímána“. Slovesná díla pak mohou lépe než ostatní umělecké druhy díky jazykovému vyjádření zachytit fiktivní životní zkušenost literárních postav, která skrze imaginativní schopnosti ozřejmuje člověku jeho vlastní zkušenost. Předmět poznání literárních děl je tedy vždy vázán na existenciální tematiku, často v kontextu morálním či společenském.

Romány a básně nabízejí vzorce lidských vztahů, jejich naplnění, rozpadu či narušení, které mohou přímo vstoupit do morální zkušenosti těch, kdo přemítají o tom, jak nejlépe žít, protože umělecké prostředky odhalují jednak vnitřní prožívání, jednak vnější realitu.⁶

Jaký druh poznání se však skrývá v literárních dílech? Zde stojíme před Grahamem ne zcela jasně explikovaným pojmem *rozumění* a ocitáme se na poněkud problematické půdě. Pojem rozumění – známý z hermeneutiky a podepřený teoriemi vědy u Droysena, Diltheye nebo Windelbanda – odkazuje na fenomén humanitních věd, které vyžadují individuální přístup ke zkoumaným jevům, jejichž významům lze rozumět, nikoliv však je explikovat. Pojmem rozumění se Graham ocitá mimo klasický význam poznání v kontextu korespondenční teorie pravdy, ve smyslu ověřování pravdy uměleckého díla odkazem ke stavu světa. Umělecké dílo je autonomní a odkazuje podle Grahama pouze k sobě samému. Nelze tedy jeho pravdivost ověřovat v aktuálním světě. Vztah umění k pravdě chápe Graham jako vyjadřování pravdy, ne zdůvodňování pravdy.

Estetický kognitivismus je nejvěrohodnější, pokud uvažujeme o vnášení umění do světa, ne o ověřování umění světem.⁷

I přes problematický pojem rozumění lze v Grahamově teorii nalézt návrh odpovědi na otázku po vztahu literatury a poznání, který by se dal jednoduše charakterizovat takto:

Imaginativní literatura je důležitým zdrojem poznání. Toto poznání tkví ve vzájemném vztahu formy a obsahu. Při tvorbě imaginativní literatury, která

⁶ G. Graham, *Filosofie umění*, Brno: Barrister & Principal 2004, s. 174.

⁷ *Tamtéž*, s. 80.

nás nutí vidět naše životní zkušenosti jinak a přemýšlet o nich jinak, je možné integrálně využít celou řadu básnických a literárních prostředků. To je schopnost, která literatuře propůjčuje její poznávací hodnotu.⁸

Stolnitzova teorie kognitivní triviality literárních děl

Stolnitz vychází ze dvou základních tezí: 1. umění je kognitivně triviální, 2. umělecká díla nemají žádnou referenci mimo sebe sama. Stolnitz stejně jako Graham předpokládá, že umělecká díla reprezentují tzv. umělecké pravdy, které jsou odlišné od konceptu korespondenční teorie pravdy. Rerezentantem korespondenční teorie pravdy je věda a vědecké poznání, které zkoumá skutečný, přirozený svět. Přirozený svět však nepopisuje pouze vědecké poznání. Jsou zde také poznatky, jež získáváme tzv. každodenním životem (např. že léto je teplejší než zima). Existují-li tedy umělecké pravdy *sui generis*, ptá se Stolnitz, jakými specifickými vlastnostmi se vyznačují?

Nejčastější odpovědí je, že literární dílo zprostředkovává psychologické poznání svého druhu. Jelikož je literatura i podle Stolnitze především o lidech (či se alespoň vztahuje k lidskému světu nebo popisuje lidské vlastnosti), poskytuje nám grahamovské porozumění jejich povahám. Ovšem toto porozumění naráží na problém spjatý s pevným rámcem díla, tedy s jeho referencí pouze k sobě samému. Nové poznatky z literatury nelze zobecnit, jelikož jsou poutány podmínkami fikčního světa, ve kterém se dějí. Proto nelze převádět vlastnosti pana Darcyho (použijeme-li Stolnitzův příklad) do aktuálního světa, protože přes veškerou případnou podobnost s kterýmkoliv skutečným člověkem zůstane navždy pan Darcy určen podmínkami románu, které z něj činí gentlemana žijícího v 18. století na anglickém venkově, bratra mladší sestry, přítele pana Bingleyho atd. Jediným poznatkem *Pýchy a předsudku*, který můžeme získat četbou románu a relevantně aplikovat na náš svět, tak zůstává pouze tvrzení, že „pýcha a předsudky překáží v lásce lidem, kteří se milují“.⁹ Literatura přináší poznání jedinečných psyché literárních postav (např. pana Darcyho, Elizabeth Bennetové a dalších). Tato psyché literárních postav však platí pouze ve světě dané fikce a nelze ji zobecnit a pro jedinečnost podmínek ani převést do světa aktuálního. Poznání se však dle Stolnitze musí vztahovat ke skutečnému světu.

Poznání nedobrého působení pýchy a předsudků na romantický vztah dvou osob není nic, co bychom dříve neznali, nic, co by nebylo obsahem

⁸ *Tamtéž*, s. 175.

⁹ J. Stolnitz, *On the Cognitive Triviality of Art*, in P. Lamarque – S. H. Olsen (eds.), *Aesthetics and the Philosophy of Art*, Oxford: Blackwell Publishing 2004, s. 339.

pravd získaných každodenním životem. Podle Stolnitzova rozlišení jsou takto umělecké pravdy identické s pravdami všedního života. Protože však takové poznání známe zpravidla již před četbou románu a jeho zdroj lze navíc najít i jinde, označuje pravdy získané četbou literatury za triviální a literaturu jako pramen poznání odmítá.

Poznatky získané z nejvýznamnějších literárních děl by se tak daly podobně shrnout třeba následovně: „válka přináší utrpení“ (*Vojna a mir*), „krást se nemá“ (*Rychlé šípy*), „po zločinu následují výčitky svědomí“ (*Zločin a trest*). Nejen že tyto poznatky literatura neobjevuje, ale dokonce může velmi snadno obhajovat pravdy jakéhokoliv jiného druhu (například z Hugových *Bídníků* se dovídáme, že „v některých případech je krádež dovolena“, futurističtí básníci viděli ve válce zdroj očisty atd.). Potvrzení často protichůdného literárního poznání tedy nalezneme v důsledku jediné ve skutečném světě. Stolnitz svoji teorii uzavírá:

Umělecké pravdy jsou zjevně banální [...] Jsou to slabé, bezvýznamné, evidentní fakty, které jsou zatemněné velkolepou úctou ke kognitivismu, jehož nejlyričtějším příkladem je: „Krása je pravda, pravda je krása – to je vše, co víte na této zemi, a vše, co potřebujete vědět.“

Závěrem

Argumenty Grahama a Stolnitze stojí na opačných koncích diskuze o literárním kognitivismu. Přesto lze v obou přístupech nacházet společné body: odmítnutí klasického modelu korespondenční teorie pravdy, zřetel k autonomii literárního díla ve smyslu specifických podmínek nastolených fikcí. Pomyslným názorovým rozcestím srovnávaných přístupů je problém vztahu fikce a pravdy. Výchozí otázka, zda četbou krásné literatury získáváme nové poznání, se tak de facto mění v problém, jak je možné pravdivě poznávat na základě fikce.

Graham otázku řeší odkazem na pojem *rozumění* v kontextu hermeneutické tradice navazující například na teorii Windelbandových idiografických věd. Literární dílo chápe jako jedinečný a nezobecnitelný fenomén, který o aktuálním světě vypovídá nepřímou, přesto se vždy vztahuje k obecně sdíleným lidským zkušenostem. Důraz je kladen na vztah formy a obsahu, kdy právě forma literárního díla vytváří prostor pro utváření kvalitativně nového poznání. Relace mezi „rozuměním“ a „pravdou“ je však v tomto modelu vyjádřena mlhavě.

Stolnitz poznání pocházející z fiktivních příběhů odmítá z důvodu nezobecnitelnosti literárních poznatků na jiné než triviální úrovni. Upozorňuje

rovněž na rozporuplnost literárních sdělení. Zavádí koncept „pravd každodenního života“, které údajně plní v konečném důsledku stejnou funkci jako literatura. Literární díla sdělují pouze obecné pravdy, díky čemuž nemohou být zdrojem nového poznání.

Na základě obou koncepcí literárního kognitivismu bychom měli odpovědět na původní otázku o literatuře a poznání negativně. Krásná literatura není zdrojem nového poznání ve smyslu odhalování nových faktů. Přesto můžeme přijmout Grahamovo řešení o kvalitativně novém poznání, které představuje kognitivní zisk ve smyslu aktualizace obecných pravd. S přihlédnutím k argumentům obou autorů lze zvážit možnost formulace následující odpovědi na otázku po vztahu literatury a poznání: Obecné pravdy jsou sice známy před četbou literárního díla, ta ale zachycuje jedinečné kazuistiky lidské existence. Takové kazuistiky mohou vždy konkretizovat, ale i zpochybňovat platnost obecných pravd. Právě v aktualizaci obecných pravd kazuistikou pod heslem *non nova, sed nove* spočívá v literárních dílech zdroj poznání.¹⁰

¹⁰ Premisy: 1. Obecné pravdy jsou známy před četbou literárního díla; 2. literární díla zachycují kazuistiky lidské existence; 3. kazuistiky vždy konkretizují (resp. zpochybňují) platnost obecných pravd. Závěr: Kognitivní zisk z literatury je v aktualizaci obecné pravdy kazuistikou – *non nova, sed nove*.

LITERATURE AND KNOWLEDGE

The goal of the paper is to reconsider two incompatible stances on a possible cognitive gain from belles-lettres stories. Cognitivism is based on the fundamental state that a value of work of art is proportional to the degree of knowledge it brings. It is presupposed that a reader's mental state before reading such stories is, in a way, poorer than thereafter. What kind of properties does such cognitive gain have? Is it a moral piece of knowledge? Or is it a piece of knowledge at all? A role of truth is mentioned. Two pro et cons arguments – namely Graham's (argument about the cognitive value of the arts) and Stolnitz's ones (argument about cognitive triviality of art) – are briefly examined. In the last part, a natural view of a literary cognitive gain is offered.

Keywords: literature, knowledge, cognitivism, Stolnitz, Graham

Mgr. Hana Řehulková
Seminář estetiky
Filozofická fakulta MU v Brně